

PRACE BAŁTYSTYCZNE

8

JĘZYK LITERATURA KULTURA

redakcja naukowa

Justyna Prusinowska, Danuta Roszko, Inesa Szulska

Recenzenci

Joanna Chojnicka, Inguna Daukste-Silasproģe, Kinga Geben, Ieva Kalniņa, Vytautas Kardelis, Danguolė Mikulėnienė, Maria Jolanta Olszewska, Norbert Ostrowski, Jurgita Žana Raškevičiūtė-Andriukonienė, Ewa Stryczyńska-Hodyl, Sandra Užule-Fons

Rada redakcyjna

Paweł Brudzyński, Agnieszka Rembiałkowska, Danuta Roszko, Inesa Szulska, Joanna Tabor, Marta Wiślicka

Redaktor prowadzący

Jakub Ozimek

Redakcja i korekta tekstów litewskich

Danuta Roszko, Inesa Szulska

Redakcja i korekta tekstów polskich

Kamil Dźwiniel

Redakcja i korekta tekstów angielskich

Natalia Kłopotek

Redakcja i korekta tekstów łotewskich

Justyna Prusinowska

Projekt okładki i stron tytułowych

Giedrė Mikulskaitė-Voronko

Skład i łamanie

ALINEA

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warszawski oraz Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 3.0 PL (CC BY 3.0 PL) (pełna treść wzorca dostępna pod adresem: <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode>).

Justyna Prusinowska, Uniwersytet Warszawski, ORCID 0000-0001-6188-3300

Danuta Roszko, Uniwersytet Warszawski, ORCID 0000-0001-5566-0522

Inesa Szulska, Uniwersytet Warszawski, ORCID 0000-0002-3355-4419

ISBN 978-83-235-6163-7 (druk)

ISBN 978-83-235-6179-8 (e-pub)

ISBN 978-83-235-6171-2 (pdf online)

ISBN 978-83-235-6187-3 (mobi)

ISSN 2081-6839

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7

e-mail: wuw@uw.edu.pl

księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2023

Laisvė kalbėti neapykantos kalba

ANTANAS SMETONA

Vilniaus universitetas

ORCID 0000-0002-2815-6256

Hate Speech and the Freedom to Use It

The State Constitution, the Universal Declaration of Human Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights afford every person the right to hold their own convictions and express them freely. Moreover, these beliefs do not necessarily have to be politically correct. In fact, this freedom does not extend to criminal actions provided for in the aforementioned documents: “incitement of national, racial, religious, or social hatred, violence and discrimination, with slander and disinformation” (Constitution of the RL, Article 25). The differences and emphases of these aspects are very clear: the primary norm of the law is to ensure freedom of belief and its expression, whereas criminal actions are related to secondary and derivative exceptions and limitations of these norms.

The practical incompatibility of these aspects and their misunderstanding have recently posed a threat of turning into censorship of conviction expression, at least in Lithuania, as any pejorative or more emotionally coloured expression inconsistent with official ideological doctrines has been marked without a second thought as hate speech prohibited by the Constitution (hate speech, язык вражды).

However, seeking to forestall censorship of thoughts and convictions, it is necessary to clearly draw the line between hate speech and constitutional freedom of expression, even if the convictions one holds are generally not accepted, politically incorrect, impolite, or coming from the margins of society.

Two paths can be applied to establish this division: judicial (primary) and pragmatic (expert). Hate speech is not identified by emotional criteria (it is impossible to ban one of the main human emotions). It has to be incorporated into the list of legally prohibited actions, and this inclusion is substantiated with the use of pragmatic linguistic tools because of the linguistic nature of the very activity.

Due to this, everything linked to the exceptions (not the norms) to the aforesaid laws can be easily divided into three types: a) “must be restricted” hate speech, b) “may be restricted” hate speech, c) “must be protected” hate speech as a means of ensuring freedom of the individual’s convictions and thoughts.

Keywords: hate speech, “must be restricted” hate speech, “may be restricted” hate speech, “must be protected” hate speech, freedom to convictions and expressions, freedom of speech, basic human emotions

1. Neapykantos kalbos fenomenas

Pyktį Pelėjo sūnaus Achilo, deive, giedoki...

Homeras, *Iliada*

Neapykantos kalba (*hate speech, язык вражды*) – kaip sąvoka nei lingvistikoje, nei teisėje aiškiai nėra apibrėžta, nors apie ją daug kalbama. Gal todėl, kad nėra aiškaus objekto, ir mokslinių straipsnių šia tema nedaug. Galima paminėti gana išsamų Europos Komisijos finansuotą tyrimą „Neapykantos nusikaltimai ir neapykantos kalba: situacijos Lietuvoje apžvalga“ (NNNK), tačiau ir jame daugiau koncentruojamasi į tyrimo respondentų supratimą ir situacijos Lietuvoje vertinimą, o ne siekiama pateikti objektyvią neapykantos kalbos sampratą. Dažniausiai apie neapykantos kalbą galima rasti teisininkų ar psichologų pamąstymų įvairiuose portaluose (Jacytė: 2021; interviu VU portale su teisininke; Lrt.lt portale pokalbis su psichologe ir t. t.).

Šio straipsnio tikslas – supažindinti tiek su lingvistiniais, tiek su teisiniais problemos aspektais ir pateikti tam tikras įžvalgas, nuo ko reikėtų pradėti norint apibrėžti neapykantos kalbą, išgryninti sąvoką, suteikti jai visiems priimtina ir suprantama turinį. Autorius kelia sau uždavinį – parodyti klaidingus priegis prie problemos kelius, tiek lingvistinius, tiek teisinius prieštaravimus, galimus neapykantos kalbos klasifikavimus. Straipsniui pasirinktas analitinis aprašomasis metodas, nes tai daugiau teorinis žvilgsnis į problemą, tačiau be to neįmanomas nei bendras susitarimas dėl objekto, nei tolesnis mokslinis objekto nagrinėjimas.

Lingvistikoje kalbame apie pejoratyvinę, necenzūrinę, stilistiškai kono-tuotą, emociškai nuspalvintą leksiką, tekstą, šnekos aktą. Neapykantos kalba kaip atskiras reiškinytis neturi lingvistikoje kokios nors savarankiškos vietos ar skyriaus. Nepaisant to, tai yra kalbos (teksto, šnekos) atmaina ar rūšis, kurią galima nagrinėti stilistikos, teksto lingvistikos, semantikos ar pragmatikos aspektais. Todėl tai, be abejo, yra taikomosios (juridinės) lingvistikos objektas, ypač kai reikia ekspertinio vertinimo apie šios kalbos tikrąjį turinį ir jos dermę su teisės normomis. Visa tai lemia, kad daugiausia lingvistiškai neapykantos kalba yra nagrinėjama per teismų arba teismo proceso dalyvių užsakomas lingvistines ekspertizes ir lingvistikos specialistų išaiškinimus. Žinoma, tai gali būti stilistikos, semantikos, teksto lingvistikos, pragmatikos mokslinių tyrimų objektas, analizuojamas atitinkamuose moksliniuose straipsniuose.

Lietuvos teisės aktuose (kodeksuose) neapykantos kalbos sąvokos nėra apskritai. Ten kalbama apie konkrečias nusikalstamas veikas, reiškiamas kalba

(t. y. pripažįstama, kad nusikalsti galima ir žodžiu). Minimoms šioms žodinėms veikoms: kurstyti, raginti, skatinti, menkinti, niekinti, grasinti, priekabauti, šmeižti, plagijuoti, trukdyti žodžiu pamaldoms, išniekinti himną, įžeisti pareigūną... Kitų šalių teisės sistemose greičiausiai irgi yra tas pat – 2019 metais Jungtinės Tautos parengė dokumentą, skirtą veiksams, nukreiptiems prieš neapykantos kalbą, kuriame pripažįstama, kad jokio bendrai priimto tarptautinio teisinio neapykantos kalbos apibrėžimo nėra: „There is no international legal definition of hate speech, and the characterization of what is ‘hateful’ is controversial and disputed“ (SPAHS: 2). Tai nereiškia, kad įvairios šalys apskritai nekovoja ar neapsimeta kovojančios su neapykantos kalba, kurią supranta ar interpretuoja savaip – paprastai kodeksuose minimoms teisės normoms prieštaraujančios konkrečios kalbinės veikos.

Teisine prasme neapykantos kalbos nereikėtų painioti su neapykantos nusikaltimais. Neapykantos nusikaltimas – tai įprastas nusikaltimas, padarytas esant neapykantos motyvui. Teisiškai šis motyvas yra sunkiai įrodomas dalykas, bet jis gali būti išreikštas kalba ir paprastai yra tik sunkinanti aplinkybė („nužudė siekdamas išreikšti neapykantą“, „sužalojo ar susargdino siekdamas išreikšti neapykantą“, „veikia padaryta siekiant išreikšti neapykantą“ (BK; 60, 129, 135, 138). Kita vertus, jei neapykantos kalba (teisine prasme) yra kriminalizuojama, aišku, kad ji irgi yra viena iš neapykantos nusikaltimų.

Neseniai pasirodžiusiose (2020 kovą) LR Generalinės prokuratūros metodinėse rekomendacijose dėl neapykantos nusikaltimų ir neapykantą kurstančios kalbos ikiteisminio tyrimo jau duodamas išsamus teisinis tiek neapykantos kalbos, tiek neapykantos nusikaltimų supratimo išaiškinimas. Šis dokumentas įdomus tuo, kad jame vengiama neapykantos kalbos termino – tiek dokumento pavadinime, tiek ir tekste vartojama ‘neapykantą kurstanti kalba’ (pavartota 22 kartus), o ‘neapykantos kalba’ (pavartota 8 kartus) palikta tik kaip paaiškinimas: „Neapykantą kurstanti kalba, arba neapykantos kalba (angl. *hate speech*)...“ (NKR: 16)

Daugiausia šiandien neapykantos kalba bandoma apibrėžti žmogaus teisių gynimo ir panašių veiklos kryptių organizacijų, bet jų siauras požiūris, nevertinantis nei lingvistinių, nei teisinių rodiklių visumos, siekiantis savų tikslų, kažin ar vertas imti domėn. Visuomeninių organizacijų neapykantos kalbos ujjimo praktikoje dažnai neapykantos kalba vargu ar pagrįstai visada siejama su neapykantos nusikaltimais: „Neapykantos nusikaltimais taip pat laikoma niekinanti, menkinanti kalba, įžeidžiantys, diskriminacinio pobūdžio ar smurtą kurstantys komentarai dėl asmens tapatybės bruožų ar priklausymo

tam tikrai grupei“ (MT). Panašiai apie neapykantos kalbą rašo ir *Žmogaus teisių gidas* (ŽTG).

Dėl viso to neapykantos kalbos apibrėžimų ir aiškinimų esama įvairių (ir mėgėjiškų, ir pretenduojančių į profesionalų apibrėžimą), tačiau oficialiausiu ir rimčiausiu laikytinas teikiamas jau minėtame Jungtinių Tautų dokumente:

„...any kind of communication in speech, writing or behavior, that attacks or uses pejorative or discriminatory language with reference to a person or a group on the basis of who they are, in other words, based on their religion, ethnicity, nationality, race, colour, descent, gender or other identity factor“. (SPAHS: 2)

Tai reiškia, kad bet kokia pejoratyvi, neigiamai konotuota kalba, nukreipta prieš žmogų ar grupę religiniu, etniniu, tautiniu, rasiniu, odos spalvos, socialiniu, genderiniu ar bet kuriuo kitu identiteto faktoriaus pagrindu, yra neapykantos kalba. Vargu ar tokia apibrėžtis ar paaiškinimas gali būti priimtas kaip rimtas, nes iš esmės varžo saviraiškos ir žodžio laisvę.

O štai LR Generalinės prokuratūros metodinėse rekomendacijose neapykantos kalba apibrėžta gerokai rimčiau. Dalyko esmei atskleisti daug labiau padeda tai, kad pats terminas yra tikslinamas:

„Neapykantą kurstanti kalba, arba neapykantos kalba (angl. hate speech), – viešas skleidimas (žodžiu, raštu ar kita forma) informacijos (idėjų, nuomonių, žinomai neteisingų faktų), kuria tyčiojama, niekinama, skatinama neapykanta, kurstoma diskriminuoti, smurtauti, fiziškai susidoroti su žmonių grupe ar jai priklausančiu asmeniu dėl amžiaus, lyties, seksualinės orientacijos, neįgalumo, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimo ar pažiūrų.“ (NKR: 16)

Labai svarbus dalykinis patikslinimas – ‘neapykantą kurstanti kalba’, o ne šiaip ‘neapykantos kalba’ – daroma aiški skirtis tarp paprastos pejoratyvios, nemandagios ar įžūlios kalbos ir kalbinio veiksmo, t. y. veikos.

Dėl viso to reikėtų išskirti dabar Lietuvos visuomenėje klaidžiojančias net tris ‘neapykantos kalbos’ sampratas – lingvistinę, teisinę ir socialinę-politinę. Tai, kad terminas gali egzistuoti skirtingose dalykinėse srityse ir kiekvienoje turėti skirtingus sąvokos požymius, t. y. žymėti iš esmės skirtingas sąvokas – nieko keisto. Problema – aiškus šių sąvokų neatskyrimas, painiojimas, nenurodymas straipsniuose, kuri gi iš jų turima galvoje.

Šio straipsnio tikslas – supažindinti tiek su lingvistiniais, tiek su teisiniais problemos aspektais ir pateikti tam tikras įžvalgas, nuo ko reikėtų pradėti norint apibrėžti neapykantos kalbą, išgryninti sąvoką, suteikti jai visiems priimtina ir suprantamą turinį. Autorius kelia sau uždavinį – parodyti klaidingus priegios prie problemos kelius, tiek lingvistinius, tiek teisinius prieštaravimus, galimus neapykantos kalbos klasifikavimus. Straipsniui pasirinktas analitinis aprašomasis metodas, nes tai daugiau teorinis žvilgsnis į problemą, tačiau be to neįmanomas nei bendras susitarimas dėl objekto, nei tolesnis mokslinis objekto nagrinėjimas.

2. Neapykantos kalba teisių šviesoje

Praktikoje šiandien dažnai visas peyoratyvus ar emocingiau nuspalvintas kalbėjimas, nederantis su oficialiomis ir „pažangiomis“ ideologinėmis doktrinomis, elementari kalbinė agresija, virtualios komunikacijos agresyvios strategijos, ypač kai tai grindžiama religiniu, etniniu, tautiniu, rasiniu, odos spalvos, socialiniu ar genderiniu pagrindu, nesusimąstant žymima „neapykantos kalba“... gali virsti paprasčiausia cenzūra.

Sąvokos miglotumas, neapibrėžtumas ir prieštaringumas kyla iš problemos teisinės visumos nematymo (arba ignoravimo): gvildenant kalbamą problemą akivaizdžiai susiduria du teisiniai gėriai – teisė į žmogaus saviraiškos laisvę ir teisė nebūti tos laisvės auka (kitaip, piktnaudžiavimo saviraiškos laisve užkardymas). Šiedu teisiniai gėriai gali vienas kitam prieštarauti, vienas kitą paneigti: tarkime, galiu raginti susidoroti su man nepatinkančia žmonių grupe – akivaizdu, kad susiklosčius tam tikroms aplinkybėms tai grupei gali toks raginimas nepatikti, būti kenksmingas, nepatogus, pavojingas ar net pražūtingas. Natūralu, kad toks kalbėjimas gali būti kaip nors užkardomas – t. y. apribojama saviraiškos laisvė. Be viso to, reikia pasakyti, kad tiek saviraiškos laisvė, tiek jos ribojimas yra konstituciniai gėriai. Taigi, susiduriama su akivaizdžiu teisės paradoksu, kuris vienaip ar kitaip teisinės sistemos turi būti sprendžiamas – derinama, teikiama pirmenybė, ignoruojama ir pan. Tai ir yra daroma pirminiuose teisės dokumentuose.

2.1. LR Konstitucija

„Žmogus turi teisę turėti savo įsitikinimus ir juos laisvai reikšti. Žmogui neturi būti kliudoma <...> skleisti informaciją bei idėjas.“ (LRK: 25). Tai yra šio

Konstitucijos straipsnio pagrindinė mintis ir esmė – žmogaus saviraiškos laisvė, kartais dar suprantama kaip žodžio laisvė. Konstitucijos kūrėjai greičiausiai suprato, kad tokia teisės norma absoliuti nėra ir būti negali. Mat visada saviraiškos laisve, idėjų ir informacijos skleidimo laisve gali pasinaudoti ir piktavaliai, nesuvokiantys, ką kalba, pagaliau – nusikaltėliai. Ir tai panaudoti piktam – ką nors apšmeižti, apjuodinti, suniekinti, paraginti susidoroti ir pan. Suprantama, kad tokia veikla pažeidžia kitas žmonių teises ir todėl vienaip ar kitaip turi būti apribota. Konstitucija – tiesioginio veikimo aukščiausios hierarchijos teisės aktas, todėl kokie nors žemesnių teisės aktų jos veikimo ribojimai negali būti veiksmingi.

Taigi, Konstitucijos kūrėjams tai buvo aišku, todėl jie į tą patį straipsnį sudėjo ir saugiklius: a) „Laisvė reikšti įsitikinimus <...> negali būti ribojama kitaip, kaip tik įstatymu...“; b) ribojimo pagrindas – „...jei tai būtina apsaugoti žmogaus sveikatai, garbei ir orumui, privačiam gyvenimui, dorovei ar ginti konstitucinei santvarkai.“ c) „Laisvė reikšti įsitikinimus <...> nesuderinama su nusikalstamais veiksmais – tautinės, rasinės, religinės ar socialinės neapykantos, prievartos bei diskriminacijos kurstymu, šmeižtu ir dezinformacija.“ (LRK: 25)

2.2. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija

„Kiekvienas turi teisę laisvai laikytis savo įsitikinimų ir juos reikšti...“ (VŽTD: 19) – tai įstatymo norma. Jos išimtys ir ribojimai leidžiami tik įstatymiškai ir siekiant apsaugoti kitas teisės normas: „Kiekvienam, kuris naudojasi savo teisėmis ir laisvėmis, gali būti taikomi tik tokie apribojimai, kokie yra nustatyti įstatymo, tik tam, kad būtų užtikrintas kitų teisių ir laisvių pripažinimas ir pagarba joms ir kad demokratinėje visuomenėje būtų laikomasi teisėtų moralės, viešosios tvarkos ir visuotinės gerovės reikalavimų“ (VŽTD: 29). Be to, dar sudedami draudimų ir ribojimų saugikliai, kad nebūtų kokiu nors būdu panaikintos šiame įstatyme minimos žmogaus teisės ir laisvės: „Jokia šios Deklaracijos nuostata negali būti aiškinama kaip <...> suteikianti kokią nors teisę vykdyti veiklą arba atlikti veiksmus, kuriais siekiama panaikinti šioje Deklaracijoje paskelbtas teises ir laisves.“ (VŽTD: 30).

2.3. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas

„1. Kiekvienas žmogus turi teisę nekliudomai laikytis savo įsitikinimų.
2. Kiekvienas žmogus turi teisę į saviraiškos laisvę...“ (TPPTP: 19) – tai irgi esminės šio straipsnio teisės normos. Naudojimasis šiame straipsnyje

deklaruojamomis laisvėmis „...gali būti tam tikrais atžvilgiais ribojamas, tačiau tik tiek, kiek numato įstatymai ir yra būtina: kitų asmenų teisėms ir reputacijai gerbti; valstybės saugumui, viešajai tvarkai, gyventojų sveikatai ar dorovei apsaugoti“ (TPPTP: 19).

„1. Bet kokia karo propaganda draudžiama įstatymu. 2. Kiekvienas tautinės, rasinės ar religinės neapykantos kurstymo atvejis, kai yra skatinama diskriminacija, nesantaika ar smurtas, draudžiamas įstatymu.“ (TPPTP: 20).

Taigi, pagrindiniai įstatymai pirmiausia kalba ne apie ko nors ribojimą ar išimtis, o apie pamatinę žmogaus teisę – **laisvai reikšti įsitikinimus, skleisti informaciją ir idėjas**. Ir tai yra kalbamų įstatymų straipsnių centriniai teiginiai – tai įstatymų normos. O periferiniai teiginiai yra apie kalbamų teisių įstatyminį ribojimą ir kai kuriuos ribojimo pagrindus – tai įstatymo normų išimtys. Ši skirtis turėtų būti svarbi sprendžiant apie teisės normų prieštaravimus ir tų prieštaravimų sprendimo prioritetus. Reikia manyti, kad neapykantos kalba randasi ne teisės normos, o normos išimčių lauke. Ir greičiausiai tų normos išimčių apskritai esama gerokai daugiau nei galėtų apimti neapykantos kalbos samprata. Pati neapykantos kalba kaip teisės terminas pagrindiniuose įstatymuose nėra minima, nors neapykantos nusikaltimai ir paminėti.

3. Žmogaus emocijos

Žmogaus psichologijos vadovėliai teigia, kad žmogaus asmenybės neatskiriama dalis yra emocijos. Emocijos gali žmogų valdyti, bet šiuolaikinis žmogus paprastai per auklėjimo ir visuomenės normų sistemas mokosi pats jas daugiau ar mažiau sėkmingai valdyti. Jų atsiradimas ir buvimas nesunkiai paaiškinamas evoliucijos dėsniais. Kad ir kaip ten būtų, žmogaus emocijos yra ne tik valdomos, bet ir sąmoninės, instinktyvios. Įvairios psichologijos mokyklos jų skiria skirtingą skaičių. Dažniausiai skiriamos šešios bazinės emocijos: pyktis, baimė, liūdesys, nuostaba, džiaugsmas, meilė. Dar gal šimtas – šalutinių. Skirtingi tyrėjai pateikia skirtingą bazinių emocijų skaičių. Nepaisant mokslininkų vertinimo ir klasifikacijos kriterijų, pyktis kaip bazinė emocija patenka į visas klasifikacijas. Taigi, galima teigti, kad pyktis visais atvejais yra bazinė žmogaus emocija. Emocijas galima reikšti veiksmais, gestais, judesiais ir, aišku, kalba.

Kaip žinoma, žmogaus kalbėjimo intencijos yra trys: sužinoti ar pranešti ką nors, paveikti pasaulį ir išreikšti emocijas. Net jei nekeltume klausimo, kiek

emocijos yra pasąmoninės ar instinktyvios, savaime iškyla klausimas: ar pykčio kalbinės raiškos draudimas nėra apskritai vienos iš emocijų draudimas? Tai – mėginimas keisti žmogaus prigimtį. Šito nederėtų pamiršti energingai medžiojant neapykantos kalbėtojus ir draudžiant neapykantos kalbą.

4. Neapykantos kalba – Konstitucijos saugoma vertybė

Kad ir kaip suprastume ir apibrėžtume neapykantos kalbą, abejonių nekelia viena – tai kalbinė veika, galinti reikštis ir žodžiu, ir raštu, o jos ribojimas ar užkardymas yra tiesiogiai susijęs su konstituciškai garantuojama saviraiškos ir žodžio laisve. Todėl jei neapykantos kalbą laikome ne cenzūros ar visuomenės perauklėjimo įrankiu, visada privalome mintyti per teisinių gėrių ir žmogaus prigimties opozicijas:

laisvai reikšti įsitikinimus ir idėjas VS kažkam dėl to nejaukiai pasijusti ar įsižeisti,
laisvai reikšti įsitikinimus ir idėjas VS kažkam tuo sukelti realią grėsmę.

Pirmoji opozicija – daugiau moralinė, antroji – teisinė. Ir tai nesusiję su tuo, ar kalbėtojas ir jo žodžiai švelnūs, ar kalbėtojas ir jo žodžiai grėsmingi. Atskiras klausimas, kas ir kada sprendžia, kada laisvai reiškiami įsitikinimai ir idėjos virsta įžeidimu, neapykantos skatinimu, agresija. Kalbos neapibrėžtumo fenomenas tarp šių kraštutinumų leidžia daugybę pereinamųjų laipsnių: bet kokią idėją kalba galima perteikti daugeliu skirtingų raiškos būdų ir viena bei ta pati raiška esant skirtingoms pragmatinėms sąlygomis gali būti suprantama keleriopai.

Iš čia keletas elementarios logikos klausimų: Ar turi teisę žmogus būti homofobas, nemėgti gėjų, čigonų ir negrų, būti nemandagus, piktas ir visiems nemalonus? Taip, tai **kiekvienam** užtikrina anksčiau paminėti teisės aktai. Ar turi teisę žmogus tokias savo nuostatas paskelbti viešai, platinti? Taip, tai irgi **kiekvienam** užtikrina minėti teisės aktai.

Apie šią problemą kalbama organizacijos „Article 19“ dokumente „‘Hate speech’ Explained. A Toolkit“. Keliamas konstitucinių vertybių hierarchijos ir prieštaravimų sprendimo klausimas: kada yra svarbiau konstitucinės saviraiškos ir žodžio laisvės teisė, o kada ji gali būti apribota, iškeliant teisę netapti kalba skleidžiamos neapykantos aukomis. Atsižvelgiant į platų semantinį spektrą – nuo paprasto nepasitenkinimo iki neapykantos kurstymo

– visi vadinamosios neapykantos kalbos atvejai galimi suskirstyti į įstatymais draudžiamą neapykantos kalbą (*must be restricted*), įstatymų toleruojamą neapykantos kalbą (*may be restricted*) ir įstatymų ginamą neapykantos kalbą (*must be protected*) (žr. HSE: 19: The ‘Hate Speech Pyramid’). Kadangi saviraiškos ir žodžio laisvės ribojimai galimi tik įstatymų nustatyta tvarka, savaime aišku, kad viską, ką kas nors pavadina neapykantos kalba, bet tas nėra paminėta įstatyme, negali būti draudžiama neapykantos kalba. Greičiau atvirkščiai – minėtų įstatymų straipsniai įpareigoja ginti saviraiškos ir idėjų sklaidos laisvę. Taip randasi konstituciškai ginama neapykantos kalba. Tokiu atveju gal geriau tokio kalbėjimo apskritai nevadinti neapykantos kalba, bet, kaip jau parodyta anksčiau, neapykantos kalba žmogaus teisių gynėjų organizacijų apibrėžiama labai plačiai ir laisvai, įstatymuose ji neminima, todėl neišvengimai ir randasi konstituciškai ginama neapykantos kalba.

Įvairios šalys neapykantos kalbos problemą interpretuoja savaip. Nepaisant to, kad Visuotinė žmogaus teisių deklaracija ir Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas yra tarptautinės teisės elementai, integruoti į ES valstybių teisę, kiekvienoje Europos Sąjungos valstybėje dar egzistuoja savos konstitucijos, kurių formuojamos teisės normos gali įgyti nacionalinį pobūdį ir lemti tai, kad atskirose valstybėse skiriasi vienu ir tų pačių problemų tiek formulavimas, tiek virtimas teisės normomis. Tai liečia ir neapykantos kalbą.

Neapykantos kalbos problematika, kylanti iš LR Konstitucijoje ir Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje apibrėžto saviraiškos ir žodžių laisvės ribojimo ar išimčių, Lietuvos teisėje išsamiausiai įvardyta Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse:

- „1. Tas, kas <...> gamino, išgijo, siuntė, gabeno, laikė dalykus, kuriuose tyčiojamasi, niekinama, skatinama neapykanta ar kurstoma diskriminuoti žmonių grupę ar jai priklausantį asmenį dėl amžiaus, lyties, seksualinės orientacijos, neįgalumo, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų arba kurstoma smurtauti, fiziškai susidoroti <...> baudžiamas...
2. Tas, kas viešai tyčiojosi, niekino, skatino neapykantą ar kurstė diskriminuoti žmonių grupę ar jai priklausantį asmenį dėl amžiaus, lyties, seksualinės orientacijos, neįgalumo, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų, baudžiamas...
3. Tas, kas viešai kurstė smurtauti, fiziškai susidoroti su žmonių grupe ar jai priklausančiu asmeniu dėl amžiaus, lyties, seksualinės orientacijos, neįgalumo, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo,

įsitikinimų ar pažiūrų arba finansavo ar kitaip materialiai rėmė tokią veiklą, baudžiamas...“ (BK: 170)

„Tas, kas viešai pritarė <...> genocido ar kitiems nusikaltimams žmoniškumui arba karo nusikaltimams, juos neigė ar šiurkščiai menkino...“ (BK: 170)

Ar tai galima laikyti neapykantos kalba – sunku pasakyti, tai reikalauja atskiro tyrimo ir teisininkų komentaro. Kita vertus, esama ir kitokių kalbinių veikų, kurios irgi prieštarauja egzistuojančioms teisės normoms ir minimos Konstitucijoje bei Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje – tai šmeižtas, grasinimas susidoroti, įžeidimas, išniekinimas, priekabiavimas ir pan.

Išvados

1. ‘Neapykantos kalba’ – neaiškaus turinio socialinė-politinė sąvoka, dažnai šiandien bandoma pateikti kaip teisės sąvoka ir todėl bent jau Lietuvoje gali virstanti cenzūros įrankiu. Sąvoka ‘neapykantos kalba’ neminima nei LR Konstitucijoje, nei Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje, nei Tarptautiniame pilietinių ir politinių teisių pakte, nei kituose LR įstatymuose. Tarptautiniu mastu pripažįstamos tokios teisės sąvokos irgi nėra.

2. Kadangi sąvoka ‘neapykantos kalba’ kėsinama į vieną iš esminių žmogaus teisių – saviraiškos ir žodžio laisvę – suprantama, kad ji supriešinama su šia žmogaus teise ir sutapatinama su jos ribojimais ar išimtimis. Konstitucijoje, Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje ir Tarptautiniame pilietinių ir politinių teisių pakte yra numatyta, kad įstatymiškai tam tikrais labai griežtai apibrėžtais atvejais ši teisė gali būti apribota. Ir įstatymai tai daro, todėl visi tie ribojimai ar išimtys gali būti laikomi ‘neapykantos kalba’, tačiau niekur to nėra. Taip nutinka todėl, kad reiškinys iš principo gerokai sudėtingesnis: pirma, koją kiša dažno pasakymo lingvistinis neapibrėžtumas, dėl kurio niekada nėra visiško aiškumo, ar žmogus transliuoja neapykantos kalbą, ar paprasčiausiai yra tik emociškai nestabilus ar net nemandagus; antra, įstatymuose esama ir daugiau kalbinių veikų, prieštaraujančių teisės normoms, bet nebūtinai pretenduojančių į ‘neapykantos kalbos’ laurus; trečia, viešumoje nuolat painiojamos sąvokos ‘neapykantos kalba’ ir ‘neapykantos nusikaltimas’.

3. Siekiant išgryninti sąvoką, suteikti jai daugmaž visiems priimtina turinį, nepriešinti ir juo labiau neiškelti aukščiau už konstitucinę saviraiškos ir žodžio laisvės teisę, tikriausiai yra logiška ją susieti su įstatymiais saviraiškos ir

žodžio laisvės ribojimais, o pripažįstant tiek lingvistinius, tiek teisinius prieštaravimus, klasifikuoti neapykantos kalbos atvejus į įstatymiškai draudžiamą 'neapykantos kalbą', įstatymiškai galimą drausti 'neapykantos kalbą' ir įstatymiškai ginamą 'neapykantos kalbą', kaip tai siūlo organizacija „Article 19“.

4. Konkretizavus sąvoką per įstatymus, neišvengiamai teks kalbėti apie įstatymais ginamą 'neapykantos kalbą', kuri, kaip matyti iš 'neapykantos kalbos' piramidės (HSE: 19), yra gerokai dažnesnė už įstatymais draudžiamą neapykantos kalbą. Ir tai suprantama, nes pyktis (kaip ir neapykanta) yra bazinė žmogaus emocija, kurią reikia mokytis valdyti, o ne naikinti. Pejoratyvus, necenzūrinis, agresyvus ir nemandagus kalbėjimas nėra neapykantos kalba – dažniausiai tai nemandagumas, chamizmas, auklėjimo ir tolerancijos stoka, paprasčiausia neigiama emocija, pagaliau priklausymo žemesniajai socialinei grupei rodiklis. Todėl bet koku atveju įtarus, kad šnekos aktas gali būti įstatymiškai ribojamas įsitikinimų raiškos ar žodžio laisvės atvejis ('neapykantos kalba'), būtina jo lingvistinė-pragmatinė ekspertizė ir kruopšti teisinė analizė.

Literatūra

JACYTĖ, Ainė. 2021. Neapykantos kalba: realybė ir siekiamybė. *Kauno diena*. 2011 11 12 <https://m.kauno.diena.lt/naujienos/nuomones/nuomones/neapykantos-kalba-realybe-ir-siekiamybe-1051066> [2021 12 30]

HSE – Hate Speech Explained. A Toolkit, 2015 edition. Article 19 – <https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38231/%27Hate-Speech%27-Explained---A-Toolkit-%282015-Edition%29.pdf> [2021 12 30]

NKR – Ikiteisminio tyrimo dėl neapykantos nusikaltimų ir neapykantą kurstančios kalbos atlikimo, organizavimo ir vadovavimo jam ypatumų metodinės rekomendacijos. LR Generalinė prokuratūra. 2020 – https://www.prokuraturos.lt/data/public/uploads/2020/04/neapykantos_nusikaltimu_tyrimo_metodines_rekomendacijos.pdf [2021 12 30]

BK – Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas – <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.11555> [2021 12 30]

LRK – Lietuvos Respublikos Konstitucija – <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm>

MT – Mano teisės. Žmogaus teisių portalas – <https://manoteises.lt/pranesk/> [2021 12 30]

NNNK – Neapykantos nusikaltimai ir neapykantos kalba: situacijos Lietuvoje apžvalga – <https://lt.efhr.eu/wp-content/uploads/2020/12/NEAPYKANTOS-NUSIKALTIMAI-IR-NEAPYKANTOS-KALBA-SITUACIJOS-LIETUVOJE-APZVALGA.pdf> [2021 12 30]

NEAPYKANTOS kalba ir saviraiškos laisvė: kur brėžti ribą? VU portalas – <https://naujienos.vu.lt/neapykantos-kalba-ir-saviraiskos-laisve-kur-breztiriba/> [2021 12 30]

PSICHOLOGĖ: neapykantos kalba nėra juokeliai, ji daro realų neigiamą poveikį žmonėms. 2021 03 08. Lrt.lt – <https://www.lrt.lt/naujienos/gyvenimas/13/1368002/psichologe-neapykantos-kalba-nera-juokeliai-ji-daro-realu-neigiama-poveiki-zmonems> [2021 12 30]

TPPTP – Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas – <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.174848> [2021 12 30]

SPAHS – United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech. 2019 – https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/advising-and-mobilizing/Action_plan_on_hate_speech_EN.pdf [2021 12 30]

VŽTD – Visuotinė žmogaus teisių deklaracija – <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.278385> [2021 12 30]

ŽTG – Žmogaus teisių gidas – <https://www.zmogausteisiugidas.lt/lt/temos/neapykantos-nusikaltimai-ir-neapykantos-kalba> [2021 12 30]

Antanas Smetona
Vilniaus universitetas
Filologijos fakultetas
Taikomosios kalbotyros institutas
Lietuvių kalbos katedra
Universiteto g. 5
LT-01131 Vilnius, Lietuva
antanas@smetona.lt